

ՀԵՆՐԻԿ ԲԱՆԶԻՆԵԱՆ
Բանասիրական գիտ. դոկտոր

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԷՐԶՐՈՒՄԵՑԻՆ՝ ԲԱՆԱՍԵՂՈՍԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ԵՒ ԿԼԱՍԻՑԻԶՄԻ ՏԵՍԱԲԱՆ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԷՐԶՐՈՒՄԵՑԻՆ (1666–1740) խոշոր հանրագիտակ էր, աստուածաբանութեանը, իմաստասիրութեանը, բարոյագիտութեանը, ճարտասանութեանը, բնագիտութեանը, արուեստին, գրականութեանը եւ այլ բնագաւառներին վերաբերող բազում աշխատութիւնների հեղինակ։ Այս առումով նա մի կողմից նման է այդօրինակ ժառանգութիւն թողած Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացուն, միւս կողմից՝ իր ժամանակաշրջանի եւրոպական հանրագիտականներին։ Այս զուգորդումը պատահական չէ, քանի որ մեր այս հեղինակի հարուստ ժառանգութիւնը, յիշուի, խառնաձուլ է ինչպէս ազգային, այնպէս էլ եւրոպական մտքի վրայ։ Այստեղից է, ահա, բխում էրզրումեցու ամենամեծ արժանիքը կամ առաքելութիւնը։ Նա եւրոպական տեսական մտքի առաջին ներմուծողն է հայ իրականութեան մէջ։

Պատանի հասակից ուսանելով Հռոմում՝ էրզրումեցին իւրացրել է մի շարք լեզուներ եւ հաղորդակից դարձել եւրոպական հին եւ նոր գիտութեանն ու գրականութեանը։ Իր որոշ աշխատանքներ նա շարադրել է լատիներէն, սակայն հիմնականում գրել է հայերէն՝ նպատակ ունենալով ծառայել հարազատ ժողովրդին, իր կուտակած հարուստ գիտելիքները հաղորդել նրան եւ ըստ այդմ՝ գաղափարապէս լուսաւորել ու բարոյապէս կրթել պատմական հանգամանքների բերումով յետադիմած հայութեանը։ Նա եւրոպական տեսական միտքը փորձել է պատուաստել հայկականին եւ, անշուշտ, իրաւունք ունէր, քանի որ հայկական մտակերտուածքն իր մշակութաբանական կերպով եւրոպական-աւելմտեան է։

Էրզրումեցու ամենաարժէքաւոր հեղինակութիւնը «Համառօտական իմաստասիրութիւն» վերտառութեամբ յայտնի հանրագիտարանային երկհատոր աշխատութիւնն է¹։ Այս գործը, Լէոյի բնորոշմամբ, «հայկական աղքատ ու տգէտ իրականութեան համար մի մեծ բարիք էր,

¹ Տե՛ս ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԷՐԶՐՈՒՄԵՑԻ, Համառօտական իմաստասիրութիւն, հտ. 1, 2, Վենետիկ, 1711։ Մէջբերումները կատարել ենք ըստ այս հրատարակութեան։

որովհետեւ, այնուամենայնիւ, եւրոպական միտքն էր ներկայացնում եւ տալիս էր այնպիսի հասկացութիւններ, որոնք բոլորովին անյայտ նորութիւններ էին մեր այն ժամանակուայ մտաւոր կացութեան մէջ²»:

Աշխատութեան առաջին հատորի երեք բաժիններում էրզրումեցիին հանգամանօրէն անդրադարձել է բանաստեղծական արուեստի տեսութեանը՝ «Յաղագս բանաստեղծութեան», «Յաղագս ենթակայէ բանաստեղծութեան», «Յաղագս սահմանի բանաստեղծութեան» հարցադրումներով:

Տեսաբանը հիմնականում փորձել է սահմանել, թէ ինչպիսին պիտի լինի բանաստեղծութիւնը: Եւ քանի որ ժամանակի եւրոպական գրականութեան մէջ գերիշխողը կլասիցիստական ուղղութիւնն էր, ուստի եւ էրզրումեցիին բանաստեղծական արուեստը դիտարկել է հիմնականում այդ ուղղութեան եւ յատկապէս նրա խոշորագոյն տեսաբանի՝ Նիկոլա Բուալօ-Ռէպրէնի գաղափարների լոյսի ներքոյ:

Ինչպէս գրում է Վահան Թերզիբաշեանը, էրզրումեցիին «իր պոետիկայի մէջ բացայայտօրէն ներշնչուած է իր դարաշրջանի տիրապետող ոճի՝ կլասիցիզմի ոգով, նրա ամենափայլուն տեսաբան Բուալօյից, որի ժամանակակիցն է եղել հայ վարդապետ-տեսաբանը: Թէեւ նրա աշխատութեան մէջ ոչ մի բառացի փոխառութիւն չկայ Բուալօյի «Արուեստ քերթողականից», բայց ոգին նոյնն է»³:

էրզրումեցու գեղագիտական հայեացքներն ուսումնասիրած Լեւոն Լաճիկեանը եւս նկատել է, որ հայ տեսաբանի վրայ Բուալօյի «հայեացքների ազդեցութիւնը ակնյայտ է եւ անառարկելի»⁴: Դա աւելի որոշակիօրէն ցոյց է տուել 18-րդ դարի հայ բանաստեղծութեան գիտակ Շուշանիկ Նազարեանին իր՝ Փրանսիացի տեսաբանի տրակտատի ուսման թարգմանութիւնից կատարուած որոշ մէջբերումներով զուգադրելով բանաստեղծութեան վերաբերեալ Բուալօյի եւ էրզրումեցու մի շարք հայեացքներ⁵:

Վերստին քննելով էրզրումեցու բանաստեղծութեան տեսութիւնը⁶, մենք եւս մի շարք ընդհանրութիւններ ենք տեսել Փրանսիացի եւ հայ տեսաբանների երկերում: Բերենք դրանցից մի քանի կարեւոր

² Լէօ, Երկերի ժողովածու, հտ. 3, Երեւան, 1973, էջ 479:

³ «Հայ նոր գրականութեան պատմութիւն», հտ. 1, Երեւան, 1962, էջ 105:

⁴ Լ. ԼԱՃԻԿԵԱՆ, Խաչատուր էրզրումեցիին եւ հայկական կլասիցիզմի գեղագիտութիւնը, «Հանդէս ամսօրեայ», 2001, թիւ 1-12, էջ 78:

⁵ Տէս Շ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ, Պետրոս Ղափանցի, Երեւան, 1969, էջ 188-213:

⁶ էրզրումեցու տեսութեանը մենք համառոտակի անդրադարձել ենք մեր «17-18-րդ դարերի հայ գրականութիւնը» ուսումնասիրութեան մէջ (Երեւան, 1999, էջ 196-199),

օրինակներ՝ «Քերթողական արուեստ» տրակտատի՝ մեր թարգմանությունների հիման վրայ⁷:

Յայտնի է, որ կլասիցիզմի փիլիսոփայական հիմքը Դեկարտի ռացիոնալիզմն է, ըստ որի՝ արուեստի գործերում բանականությունը պիտի գերակայի զգացմունքին, բովանդակությունը՝ ձևին: Բուլալոյի օրենսդրությունն համաձայն՝ բանաստեղծության մէջ ամէն ինչ պիտի ենթարկուի ու ծառայի բանական մտքին, իմաստին.

Եւ արդ, իմա՛ստը սիրէ՛ք, որպէսզի միշտ ձեր երգով
արտացոլէ՛ լոկ նըրա՛ն՝ իր փայլով ու արժէքով:
Շատերը մի խանդավառ բռնըկումով անիմաստ
միշտ վանում են իրենցից դատողութիւնը ըզգաստ...
Պէտք է առողջ մտքերի շափոնները որոնէ՛ք,
թէ՛ւ դըժուար են նրանք, սայթափուն են ու բեկ-բեկ,
եւ թէ շեղուի՛ նըրանցից, կըխորտակուի՛ դուք իսկոյն:
Ճանապարհը բանական յաճախ միակն է լինում:

Ստեղծագործաբար իւրացնելով Բուլալոյի այս հիմնարար գաղափարը, որ արտայայտուած է նաեւ նրա տրակտատի մի շարք այլ հատուածներում՝ էրզրումեցին գրել է. «Ենթակայ, որ ներընդունի ի յինքեան զարուեստ բանաստեղծութեան, է միտ մարդկային: Քանզի որպէս այլք արուեստ ենթակայաւորին ի միտս, այսպէս եւ բանաստեղծութիւն ենթակայաւորի ի միտս: Դարձեալ, զի արուեստականք ունակութիւնք ստանին ի մտաց եւ ներկերպաւօրէն զմիտս, ուրեմն ընդունեցեալք լինին ի միտս... Ուրեմն միտն է ընդունօղ ենթակայ բանաստեղծութեան»: Ըստ այսմ, էրզրումեցու ընկալմամբ, բանական միտքն է բանաստեղծութեան հիմքը, եւ այն ներազդում է մարդկանց մտքերի վրայ, այսինքն՝ ունի կրթիչ, դաստիարակիչ գործառնոյթ:

Բանաստեղծութիւնը, ըստ Բուլալոյի, պիտի արծարծի հերոսական ու վսեմ թեմաներ ու սիւժէներ՝ առասպելաբանական, պատմական թէ արդիական, ներկայացնի ու գովերգի բարձր առաքինութիւններով ու քաջութեամբ օժտուած վեհ ու արժանաւոր հերոսների: Այդպէս կարող է քերթողն առաւել հաճոյ լինել ունկնդրին եւ այդպիսով ներգործել նրա մտքի ու սրտի վրայ.

⁷ Տէս Ն. ԲՈՒԱԼՕ, Քերթողական արուեստ, Երեւան, 1980: Մէջբերումները՝ ըստ այս հրատարակութեան:

Որպեսզի միշտ դուր գաք մեզ եւ երբեք չընանձրացնէք,
 ձեր հերոսին մեզ համար հետաքրքիր դարձրէք.
 շրջանելու չափ խիզախ ու փառաբանմբ փառապանծ.
 ամէն ինչով թող լինի հերոսական չափազանց,
 սըխրանմանով բիւրատր թող որ բերուի նա հանդէս՝
 Ալեքսանդրը, Կեսարն ու Լիւդովիկոսը որպէս...
 Իր սըխրանմով չի յուզի մեզ նուաճողն անարժան:

Էրզրումեցու սահմանամբ եւս բանաստեղծութիւնը

Արարս վսեմս պատմաբանէ
 եւ յանդիման կացուցանէ...
 Արարս վսեմս ըստեղծանէ
 եւ առաջի մարդկան դընէ.
 զառաքինիս գովասանէ
 եւ զառաքինութիւն գովէ:

Հերոսական, վսեմ սիւժէները, բնականաբար, պիտի ներկայացնել
 համապատասխան ոճով, մտքերով ու զգացմունքներով: Դրանք պիտի
 բարձր լինեն, բայց ոչ փքուն ու ծեղծեղուն: Ինչպէս հրահանգել է գրա-
 կանութեան ֆրանսիացի օրէնսդիրը.

Ազնուական ու վըսեմ ոճն է միայն ցանկալի...
 ընտրէ՛ք ոճը լաւագոյն. յըստակ, բայց ոչ անարուեստ,
 թովիչ, բայց ոչ զարդարուն, վըսեմ, բայց ոչ անհամեստ:

Էրզրումեցու համոզմամբ եւս, իսկական բանաստեղծութիւնը «վսե-
 մաբար վիպասանէ, ազնուաբար պատմաբանէ», «վսեմական կերպիւ
 խօսի, ընտիր ոճիւ բարբառի», բայց եւ «ազնիւ ձեւովը գրուցէ», «գարշի
 ի յանհամեստութենէ եւ փախչի ի յանպարկեշտութենէ»:

Ինչպէս նկատել է Մարատ Թադեոսեանը հայկական կլասիցիսմին նուիր-
 րուած իր տեսական ուսումնասիրութեան մէջ, Էրզրումեցին իւրովի արտա-
 յայտել է Բուալոյի այն հայեացքը, թէ բանաստեղծը պիտի ձգտի հիացնել
 վեհ մտքերով ու գեղեցիկ զգացմունքներով. «Վեհի գեղագիտական կատե-
 գորիան կապուծ է Էրզրումեցու կլասիցիստական ըմբռնումների հետ»⁸:

⁸ Մ. Հ. ԹԱԳԵՒՈՍԵԱՆ, Հայկական կլասիցիզմի տեսութիւնը, Երեւան, 1977, էջ 33:

Բուալօն բանաստեղծութեան մէջ (նա բանաստեղծութիւն է համարել նաեւ ողբերգութիւնն ու էպոպեա-վիպերգութիւնը) մերժել է ինչպէս անպարկեշտութիւնը, այնպէս էլ սուտը, շինծու եւ պատիր տեսարանները՝ կոչ անելով «ճշմարտութեան Աստծուն չգարձնել սուտ աստուած»։ Էրզրումեցին եւս ասել է. «Բանաստեղծութիւն ատէ զստութիւն, քանզի ոչ ստէ, այլ յանդիման կացուցանէ արարս եղեալս կամ հնարեցեալս»⁹։

Բուալօն կոչ է արել բանաստեղծութեան մէջ բանականութեան օրէնքներով, բարձր ճաշակով ու ներդաշնակօրէն կանոնակարգել ամէն ինչ, այդ թւում՝ պատումային ու թատերգական բանաստեղծութեան կոմպոզիցիոն կառուցուածքը.

Պէտք է ըստոյգ տեղադրել բոլոր մասերը երկի,
որ նախերգն ու վերջերգը համամասնեն միջերգին,
որ մի նըրբին արուեստով հատուածները զանազան
իրենց տարբեր մասերով ներդաշնօրէն միանան,
որ ընթացքը սիւժէի դոմ երբեք չըխտառէ
եւ հեռումերն ընկնելով՝ շրջել բառեր որոնէ։

Հետեւելով ֆրանսիացի տեսաբանին՝ հայ տեսաբանը եւս ասել է, թէ բանաստեղծութիւնը

Բանաւորաբար զետեղէ,
ըմբռնաբար դասաւորէ,
գեղեցիկ սկըսումն առնէ,
պայծառաբար առաջադրէ
եւ յանդիման կացուցանէ։
Ըստ իրողութեան ընձեռէ
եւ զառարկութիւն լուծանէ.
յարմարաբար վերջաբանէ
եւ զբան վերջացուցանէ...¹⁰

⁹ Բուալօնի եւ Էրզրումեցու նշուած ընդհանրութիւնները նկատել է նաեւ Վ. Թերզիբաշեանը (տե՛ս «Հայ նոր գրականութեան պատմութիւն», հտ. 1, էջ 105)։

¹⁰ Այս ընդհանրութիւնը նկատել են նաեւ Շ. Նազարեանը եւ Մ. Թադևոսեանը (տե՛ս Շ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ, Պետրոս Դափանցի, էջ 208։ Մ. Հ. ԹԱԴԵՒՈՍԵԱՆ, Հայկական կլասիցիզմի տեսութիւնը, էջ 31)։

Այս ամենով հանդերձ՝ ճիշտ է նկատել Շ. Նազարեանը, որ «Բուալոյի մօտ բարձր ճաշակի ու ներդաշնակութեան հասկացութիւնները աւելի լայն են ու խորը, աւելի հիմնաւորուած»¹¹:

Բուալօն պատգամել է. «Բնութիւնը դարձրէք ձեր ուսուցիչը միակ»: Հայ տեսաբանը, նրան արձագանքելով, ասել է. «Արուեստն է հետեւող բնութեան, զի առհետեւի բնութեան»: Կարելի է բերել նաեւ մի շարք այլ զուգահեռներ, բայց բաւարարուենք այսքանով:

Այժմ անդրադառնանք մի կարեւոր խնդրի: Եթէ Բուալօն իր «Քերթողական արուեստ» տրակտատում ամփոփել է ժէ. դարի ֆրանսիական կլասիցիզմի փորձը եւ իր գրական օրէնսդրութեամբ նպաստել նրա հետագայ զարգացմանը, ապա էրզրումեցու տեսութիւնը խարսխուած չէր նախորդ հայ բանաստեղծութեան վրայ այն պարզ պատճառով, որ այդ բանաստեղծութիւնն իր տիպով լիովին մնում էր միջնադարեան համակարգի մէջ: Աւելին, այդ տեսութիւնը նաեւ ազդեցութիւն չի ունեցել հայ հեղինակի ժամանակի եւ ընդհուպ մինչեւ ԺԸ. դարի վերջի հայ բանաստեղծութեան վրայ եւ չի նպաստել նրա ձեւաւորմանը՝ որպէս դասականական քերթութեան: Այս խնդրում խորապէս վրիպել է Շ. Նազարեանը՝ յայտնելով այն կարծիքը, թէ «Պաղտասար Դպրի, Պետրոս Ղափանցու եւ այլոց բանաստեղծութիւնների արուեստին բնորոշ շատ առանձնայատկութիւններ տեսական, օրէնսդրական կերպարանք են ստանում խաչատուր էրզրումեցու գրչի տակ» եւ թէ «Պաղտասար Դպիրը եւ Պետրոս Ղափանցին հայ միջնադարեան եւ աշուղական բանաստեղծութիւնից դէպի նոր կլասիցիստական բանաստեղծութեան անցման շրջանի բանաստեղծներ են»¹²: Ինքնին զաւելտալի է պատկերացնել աշուղական բանաստեղծութիւնից անցումը կլասիցիստական բանաստեղծութեան: Ինչ վերաբերում է Պաղտասար Դպրին, Պետրոս Ղափանցուն եւ նրանց սերնդին ու գրական դպրոցին պատկանող բանաստեղծներին, ապա նրանց ստեղծագործութիւնը, որ հիմնականում ընդգրկում է կրօնական, սիրոյ եւ այլաբանական-հայրենասիրական տաղեր, ո՛չ գաղափարապէս եւ ո՛չ բանարուեստով ամենեւին չի հարում կլասիցիզմին եւ նոյնպէս պատկանում է միջնադարեան համակարգին:

«Խաչատուր էրզրումեցու գրականագիտական ըմբռնումները, - գրում է Մ. Թադևոսեանը, - որոշակի դեր կատարեցին հայ կլասիցիստական

¹¹ Շ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ, Պետրոս Ղափանցի, էջ 199:

¹² Անդ, էջ 191, 220:

գրականութեան հաստատման խնդրում: Չպէտք է մոռանալ, որ նրա աշխատութեանը ծանօթ էին Մխիթարեան միաբանութեան բանաստեղծները՝ հայկական կլասիցիզմի հիմնական ներկայացուցիչները (ընդգծումը մերն է – Ն. Բ.)»¹³:

Խաչատուր Էրզրումեցին գործել է այն ժամանակ, երբ հայ իրականութիւնն ու գրականութիւնն ապրում էին տակաւին յարատեւող միջնադարեան դարաշրջանում: Տասնամեակների խորքից նա իր տեսական աշխատութեամբ մեծապէս նպաստել է հայ նոր գրականութեան ծագմանն ու ձեւաւորմանը՝ ի դէմս հայկական կլասիցիզմի, որը՝ «իբրեւ յստակօրէն գիտակցուած եւ հետեւողականօրէն պաշտպանուող գեղարուեստական ուղղութիւն», գործել է 18-րդ դարի վերջից մինչեւ 19-րդ դարի 50–60-ական թուականները¹⁴:

Այս է, ահա, Խաչատուր Էրզրումեցու՝ բանաստեղծական արուեստի եւ կլասիցիզմի մեր հմուտ տեսաբանի գրապատմական դերը:

РЕЗЮМЕ

Архимандрит Хачатур Эрзрумеци (1666–1740) — крупный энциклопедист своего времени, автор многочисленных трудов, относящихся к ряду отраслей науки. Он первым привнес европейскую теоретическую мысль в армянскую действительность. Ценнейшей работой Эрзрумеци является двухтомное энциклопедическое исследование под названием «Краткая философия» (Венеция, 1711). В трех разделах первого тома он всесторонне исследует вопросы теории поэзии, в основном пытаясь определить границы стихотворения. И так как в европейской литературе того времени доминировало направление классицизма, следовательно, Эрзрумеци главным образом рассматривает поэтическое искусство в свете этого направления, особенно сопоставляя его с идеями величайшего теоретика классицизма Никола-Буало-Депрео. В работах двух теоретиков существует ряд общностей, которые выявляются при сравнении работы Эрзрумеци с знаменитым трактатом Буало «Поэтическое искусство». Однако, если Буало суммировал опыт французского классицизма XVII века и своим литературным кодексом способствовал его дальнейшему развитию, то

¹³ Մ. Ն. ԹԱՌԵՒՈՍԵԱՆ, Հայկական կլասիցիզմի տեսութիւնը, էջ 36:

¹⁴ «Հայ նոր գրականութեան պատմութիւն», հտ. 1, էջ 95:

теория Эрзрумеци не основана на предыдущей армянской поэзии по той самой простой причине, что эта поэзия по своей типологии продолжала оставаться в системе средневековой литературы. Эта теория не имела также влияния на армянскую поэзию вплоть до конца XVIII века. Своей теоретической работой Эрзрумеци во многом способствовал возникновению и развитию новоармянской литературы в образе армянского классицизма, которое, как художественное направление, существовало с XVIII 18-го века вплоть до 50–60-го годов XIX столетия. В этом и состоит важная литературно-историческая роль архимандрита Хачатура Эрзрумеци.

SUMMARY

Archimandrite Khachatur of Erzurum (1666–1740) is a great encyclopedist of his time, author of numerous works related to a number of branches of science. He was the first to introduce European theoretical thought into Armenian reality. The most valuable work of Khachatur of Erzurum is the two-volume encyclopedic study called “Brief Philosophy” (Venice, 1711). In three sections of the first volume, he comprehensively examines the issues of the theory of poetry, mainly trying to determine the boundaries of the poem. And given that the classicism dominated in European literature of that time, he mainly considered poetic art in the light of classicism and compared it especially with the ideas of Nicolas Boileau Despréaux, the greatest theoretician of classicism. In the works of both theorists, there are a number of commonalities that are revealed by comparing the work of Khachatur of Erzurum with the famous treatise “Poetic Art” by Boileau. However, while Boileau summarized the experience of the 17th century French classicism and contributed to its further development with his literary code, the theory of Khachatur of Erzurum was not based on preceding Armenian poetry and the reason was that the poetry, by its typology, still belonged to the system of medieval literature. Until the end of the 18th century, this theory had no influence on the Armenian poetry, either. With his theoretical work, Khachatur of Erzurum largely contributed to the emergence and development of New Armenian literature in the form of the Armenian classicism, which existed from the late 18th century to the mid-19th century. And here is the important literary and historical role of Archimandrite Khachatur of Erzurum.